

Розділ VI. Прикладні аспекти застосування психологічних знань

Майтак Т. М.

До проблеми педагогічної агресії як особистісно-професійної деформації сучасного вчителя

Актуальність проблеми. В умовах нестабільності соціально-економічної ситуації в країні загострюються та детермінуються особистісно-професійні (де)формації (ОПД) особистості вчителя, зокрема – педагогічна агресія.

Парадоксальність ситуації, яка склалася на цей час, полягає у тому, що небажані якості особистості вчителя формуються під впливом цієї ж діяльності. Тому сучасна система освіти задає вектор реорганізації та мінімізації накопичених за тривалий час проблем.

Теперішній стан справ в освіті йде в розріз з примусовою та глобальною гуманізацією в педагогічній системі. Суспільство апріорі наділяє вчителя позитивними характеристиками, що несе в собі відсутність права на помилку, а педагогічну працю – потенційним розвитком абсолютно всіх учасників навчально-виховного процесу.

Методичною основою вивчення запропонованої теми стали наступні психологічні та педагогічні концепції: єдності особистості, свідомості, діяльності (А.Н. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, А.Г. Асмолов, Л.С. Виготський та ін.); становлення особистості в системі людських відносин (В.Н. М'ясищев, К. Роджерс); взаємовплив професійної діяльності та її суб'єктів один на одного (Е.А. Климов, Н.С. Пряжников, А.К. Маркова та ін.); агресія, як професійна деструкція педагога (О.В. Олександрова, Є.С. Кубрякова, Є.В. Красноперова та ін.); (де)формуєчий вплив педагогічної діяльності на особистість вчителя (Л.М. Мітіна, А.В. Осицький, Н.О. Подимов, О.В. Юрченко та ін.).

Як зазначає Дикова В.В., висока конфліктність в шкільному середовищі є провокуючим фактором для реалізації агресії вчителями. Науковець спирається на відповіді учнів на запитання, як часто виникають конфлікти з педагогами – 22% ніколи (563 учня), 30,5% часто (785 учнів), 47,5% іноді (1219 учнів), 78% опитаних учнів стикаються з різними проявами агресії з боку особистості вчителя, що носить активний або пасивний характер [1].

Проаналізуємо фактори, що активізують ОПД: суб'єктивні (індивідуально-психологічні властивості); об'єктивні (професійне і/або соціальне середовище); об'єктивно-суб'єктивні (неврівноваженість між особистісним і професійним розвитком).

Чинники агресивності педагогів (за Л.Б. Жеребньюю)

Чинник	Якість чинника	Значення впливу на формування агресивної поведінки педагогів
Політика в галузі освіти	Низька, внаслідок кризи, орієнтація на європейські зразки освіти без урахування потреб та місцевих особливостей	Руйнує класичне бачення національної системи освіти, викликає негативізм, роздратування, почуття маловартості особистості
Державна ідеологія	Відсутній (недостатньо сформований) чинник	Відсутність чіткої державної ідеології створює ситуацію екзистенційної невизначеності, збайдужіння, провокує редукцію моральної поведінки та подвійну мораль
Нестабільна економічна ситуація	Низька, внаслідок системної економічної кризи, хронічно недостатнє фінансування	Породжує ситуацію хронічної тривоги, невпевненості, формує невротичну особистість, викликає депресію
Право	Відсутність належного правового регулювання у державі в цілому, недотримання основних конституційних гарантій та окремих законів	Породжує хронічну тривожність, невпевненість, викликає почуття безпорадності, роздратування, недовіру до суспільних інститутів
ЗМІ	Низька, формує імідж системи освіти, як корупційної, відсталого, байдужої	Примушує відчувати почуття провини, викликає роздратування, розпалює негативізм
Суспільна мораль	Розмитість моральних кордонів, зміна моральних норм у бік лібералізації, втрата значимості духовних цінностей, прагматизація життєвих смислів	Диктує особистості «моду» на матеріальні цінності, нівелює значення вищих духовних потреб, знижує індивідуальну рефлексивну здатність через підміну понять, сприяє побудові непродуктивних захистів, поглиблює неусвідомлюване почуття провини, стимулює егоцентричні установки, підвищує невпевненість і тривожність
Наявність чіткого освітнього менеджменту в окремих освітніх закладах	Висока якість організаційної культури позитивно впливає на мікроклімат у педагогічному колективі	Знижує агресивність, нівелює почуття тривоги і невпевненості, які можуть виникнути у зв'язку з виконанням професійних обов'язків

Збірник наукових праць

Зовнішня мотивація професійної діяльності	Низька, сприяє поверхневому уявленню про те, що професія вчителя не потребує надмірного навантаження, тривала літня відпустка, втеча від обов'язкової строкової служби у Збройних силах для чоловіків	Спонукає до безвідповідальної поведінки, формального виконання професійних обов'язків, у критичних випадках провокує інфантильну реакцію самовиправдання
Професійна освіта	Якісна теоретична вища освіта, позбавлена практики і методики викладання та педагогічних умінь. У більшості вишів ця освіта є платною	Викликає високі амбіції, бажання досягти успіху, одночасно викликає почуття роздратування від неможливості практично застосувати знання, форсує комплекс «носія істини»
Статус професії у суспільстві	Низька, через низьку заробітну платню, високу відповідальність, сприяє формуванню в суспільстві стереотипу педагога як людини, не здатної створити власний бізнес	Викликає почуття сорому, невпевненості, небажання позиціонувати себе як професіонала-педагога, агресію до працівників добре оплачуваних професій
Рівень матеріального добробуту	Низька, що забезпечує лише часткове задоволення потреб	Примушує витратити максимум часу на заробіток, призводить до хронічної фрустрації духовних потреб педагогів
Попит на високоякісні освітні послуги в НЗ нового типу, недержавної форми власності	Висока, попит ініціює створення сучасних навчальних закладів високого рівня престижності, де здійснюється якісний відбір педагогічних кадрів	Підвищує конкурентоздатність педагогів, сприяє задоволенню потреби у професійній самореалізації та особистісному зростанні, стимулює здорову конкуренцію на противагу агресії

На початку ХХ ст. П. Сорокін ввів поняття «професійна деформація» (ПД), таким чином, підкреслюючи негативний вплив діяльності на особистість. Потім до цього поняття в подальшому звернулися в 1960 р. С.Б. Безносів, А.Р. Ратинов.

Одночасно з терміном «професійна деформація» вживаються терміни «професійна деструкція» і «професійна деградація», як близькі за значенням поняття. Проаналізуємо різні точки зору науковців відносно цього питання:

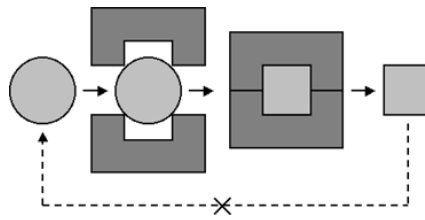
1. Деградація (від лат. *gradus* – ступень) – зміни в сторону погіршення, втрата накопичених професійних властивостей.

2. Деформація (від лат. *deformatio* – зміна форми) – зміна в результаті впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

3. Деструкція (від лат. destructio) – порушення, руйнування сформованої структури.

Цікаво, що в зарубіжній літературі ці поняття не зустрічається, для визначення даного процесу існує термін «burnout» (вигорання). Американський психіатр Дж. Фреденбергер (1974 р.) визначає, як стан психічного виснаження з відчуттям власної малої, марної користі людини. В вітчизняній літературі близьким поняттям є «астенічна перевтома».

У загальному розумінні понятті «деформація» (спотворення) – зміна розміру та форми тіла під впливом зовнішнього середовища. Для кращого розуміння графічно це зображується як виробничий процес.



Мал. 1. Процес професійної деформації на прикладі пресування предмету

На наш погляд детальну класифікацію ПД пропонує Зеєр Е.Ф.:

- загально-професійні деформації (типові для працівників даної професії);
- предметні деформації (виникають в процесі спеціалізації);
- індивідуальні деформації (зумовлені надмірним розвитком певних якостей, акцентуацій);
- професійно-типологічні деформації (результат накладання індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру професійної діяльності).

Виникає як новоутворення в 3 просторах особистісно-професійного буття: особистості, діяльності і відносин. Сутність цих новоутворень полягає у порушенні балансу в середині кожного з них.

За результатами А.О. Ноженькіної - 4% педагогів має низький рівень професійної деформації, 50% - середній, 46% - високий; за результатами Л.С. Павлової – 39,6% (97 ч.) – низький рівень, 25,3% (62 ч.) – середній рівень, 35,1% (86 ч.) – високий рівень професійної деформації [6, 7]. Отримані результати тільки підтверджують важливість й актуальність дослідження питання ОПД, вже не тільки серед вчителів, а й серед інших професій типу «людина-людина».

Природними захисними механізмами в ПД є: перебудова поведінки, думок, почуттів (ідентифікація, проєкція, раціоналізація); заміщення травмуючих моментів (хвороби, регресія); відмова від продуктивного вирішення критичних ситуацій (витіснення, блокування, придушення, заперечення); зняття емоційної напруги (соматизація, агресія).

Агресія особистості вчителя – це деструктивна поведінка, що виявляється у порушенні професійно-моральних норм взаємодії вчителя та учнів, при формальній наявності професійно виправданих дій. В такому разі агресивні дії виступають як: а) спосіб задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні; б) спосіб психологічної розрядки; в) засіб досягнення значимої мети. Це, в свою чергу, активізує загострення певних характерологічних особливостей у вихованців загальноосвітніх навчальних закладів.

Н.М. Симонова аналізуючи записи вчителів у щоденниках (200 учнів) свідчать про агресивний та маніпулятивний характер у спілкуванні.

Л.С. Павлова дослідила рівень агресії серед вчителів, вибірка складала 245 осіб, педагогічний стаж від 1 до 40 років, вік від 20 до 67 років. Дослідження мало на меті встановлення залежності прояву агресії від рівня ОПД.

Таблиця 2

Показники прояву агресії вчителів (м. Басса-Даркі)

Показник	Ступінь прояву показника	
	Високий рівень професійної деформації	Низький рівень професійної деформації
Фізична агресія	43,3%	10%
Непряма агресія	53,3%	23,3%
Роздратування	50%	20%
Підозрілість	43,3%	23,3%
Образа	30%	23,3%
Вербальна агресія	56,7%	33,3%
Індекс агресивності	39,5%	27,8%
Індекс ворожості	46,7%	23,3%

Як видно з таблиці (табл. 2) у вчителів з високим рівнем ОПД проявляються завищення за всіма показниками педагогічної агресії, а саме: вербальної (56,7%), непрямой (53,3%), фізичної (43,3%). Залишається відкритим питання, чи дійсно вчителів з високим рівнем фізичної агресії реалізують її в професійній діяльності. Половина педагогів відчувають роздратування (50%), підозрілість (43,3%), образу (30%).

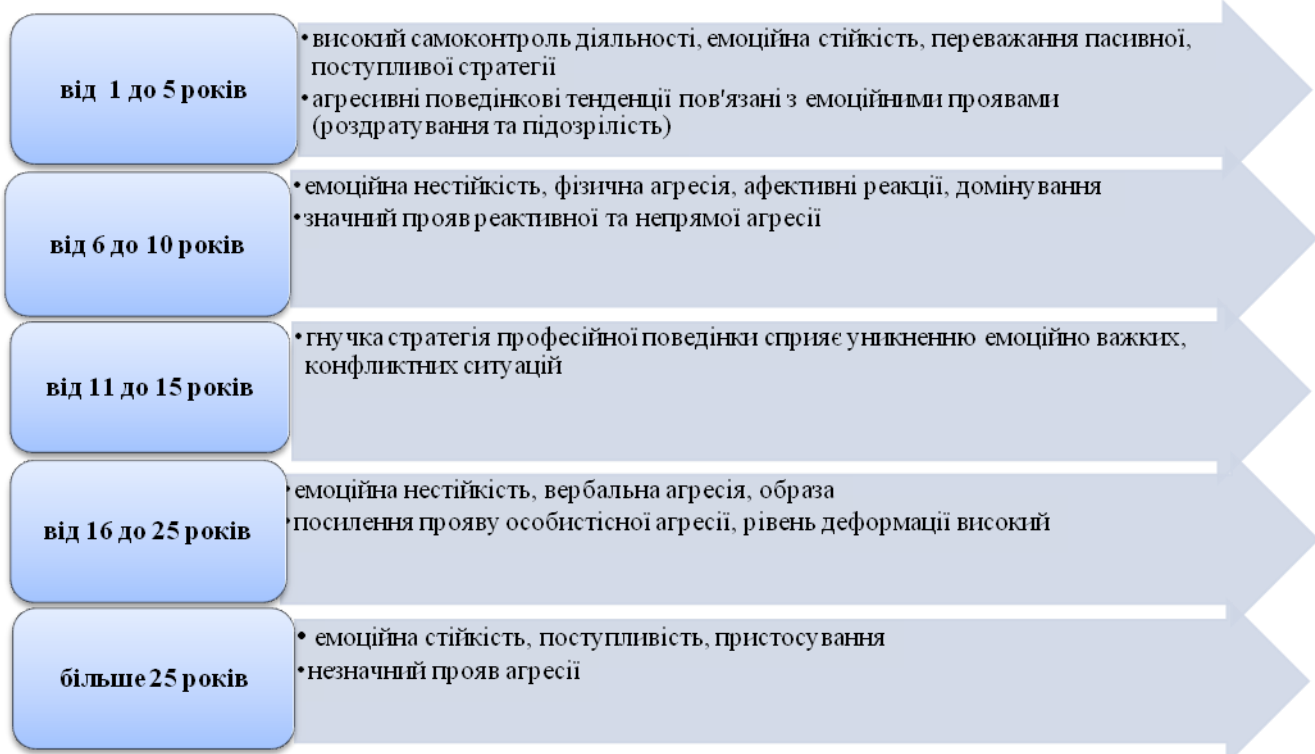
Красноперова Є.В. посилається на дослідження особливості мотиваційної структури вчителів та її залежність від базових конфліктів. Отримані результати свідчать про загальну тенденцію до росту агресії (діаграма 1). Встановлені прояви імпліцитної та експліцитної агресії [3].

Діаграма 1



Вчителям з психотичним типом конфлікту властивим є прояв агресії в більш спотвореній формі (метафори, повтори, відкидання суб'єктності у вирішенні проблеми і дитини, обмовки, приниження, прямі погрози). Оціночна діяльність тільки загострює проблему. Що стосуються вчителів з невротичним типом конфлікту тут переважає пасивна покор (25%), гіпотетично це можна трактувати як мазохистичний прояв.

В ході аналізу емпіричних даних встановлено, що різні етапи професійного розвитку (стажу роботи) вчителя характеризуються своєрідними психологічними особливостями та структурою агресії, а саме:



А.К. Михальська виокремлює дві сфери в яких вербальна агресія проявляється найбільш яскраво маючи чималі руйнівні наслідки для більш-менш гармонійного розвитку особистості – це сфера сім'ї та навчання. Н.Д. Левітов зазначає, що агресія слова сприймається болючіше ніж фізична. В.І. Жельвіс допускає таке, якщо людина впевнилась в допустимості вербальної агресії, вона може перенести цю модель поведінки на інші сфери життя, які потребують, за її думкою, вже фізичного впливу. Висловлюючи негативне ставлення вчитель, задає негативну модель поведінки учнів, що фактично провокує фізичну агресію.

Ґрунтовне емпіричне дослідження педагогічної агресії проведено ДСПА (м. Нижній Тагіл). Отримані такі результати: 63% - педагогів проявляють вербальну агресію, 34% - фізичну агресію, 15% - приховану агресію (вибірка складала 200 вчителів), 70% - учнів стикалися з різними проявами агресії з боку педагогів (вибірка складала 2567 учнів).

Погляди науковців розійшлися відносно тлумачення поняття «вербальна агресія». Спроби дати адекватне визначення робилися переважно зарубіжними дослідниками. Пояснюється це тим, що довгий час радянські науковці, в силу певних причин, сором'язливо обходили це питання, «заплющуючи очі» на прояви вербальної агресії в різних сферах, а особливо – в педагогічній. Термін «мовна агресія» рідко вживається в шкільному середовищі, як правило він замінюється поняттями «озлобленість», «розлючення», «балакливність» та ін.

Вербальна (мовна) агресія – це виявлення негативних почуттів через форму (крик, сутичка, сварка) та зміст мовних відповідей (погроза, прокляття, лайка).

Розглянемо більш характерні види мовної агресії, що специфічні для шкільного середовища: активна пряма (мовне паплюження когось і чогось, образа, приниження, погрози, деструктивні побажання, заклики до агресивних дій, насилля); активна непряма (поширення наклепів, пліток).

Інститутом ім. Г. Костюка Національної академії педагогічних наук України здійснено психолого-педагогічне дослідження, з метою з'ясування особливості лихослівного слововживання в загальноосвітніх закладах (вибірка складала 200 учнів, 200 вчителів, 200 батьків). Було встановлено, що 80% учнів лихослів'я дорослих (особливо вчителів) сприймають як прояв агресії; 87% вчителів зазначили, що на можливість вживання лихослів'я впливають індивідуальні проблеми (стан, настрій, хвороби, сімейні розлади), соціальні проблеми (престиж професії, матеріальне становище), шкільна адміністрація (не конструктивна критика, дріб'язковий контроль, завантаженість не специфічною працею).

Показниками наявності вербальної агресії є: неможливість в подальшому встановити контакт після певних висловлювань («Будемо розмовляти пізніше в присутності директора» та ін.); підміна комунікативного наміру, за яким приховується реальна мета спілкування («Я

нікого не хочу чути та бачити» та ін.); відсутність образу адресата на якого «сипляться» висловлювання («Мені не приємно говорити з такими як оті...» та ін.); демонстративне ігнорування одного чи декількох осіб при груповому спілкуванні («Говорить весь клас, окрім трьох нездар»); вербальна агресія у відповідь («Не потрібно мені суперечити, ніби ти щось розумієш в питаннях математики» та ін.).

Висновки. Усе вище зазначене дозволяє зробити висновок, що педагогічна агресія ввійшла в шкільне життя не зненацька. Вона супроводжувала навчально-виховний процес завжди, в різних формах.

В наш час простежується тенденція до зростання вербальної, фізичної та непрямой агресії. Підтверджують цей факт ґрунтовні експериментальні дані науковців з пострадянського простору.

Підвищений прояв педагогічної агресії є стійкою характеристикою, яка свідчить про розвиток деформації особистості професіонала та впливає на особистість вчителя, професійну діяльність, професійне спілкування та рівень психофізичних захворювань.

Перспективність вивчення запропонованої проблеми ми вбачаємо у розробці діагностичного інструментарію і корекційних програм по превенції ОПД вчителів.

Література

1. Дикова В.В. Агрессия как профессионально обусловленная деформация личности учителя: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Москва, 2005. – 20 с.
2. Жеребньова Л.В. Аналіз соціально-психологічних чинників агресивності в педагогічному середовищі // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. - №3. - С. 344-347
3. Красноперова Е.В. Технология преодоления агрессии учителей в педагогическом дискурсе: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Ижевск, 2006. – 18 с.
4. Майтак Т.М. Педагогічна діяльність як фактор формування професійної деформації особистості вчителя. Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – С. 177-181
5. Москвина Н.Б. Трансформация риска личностно-профессиональных деформаций учителя в ресурс развития: педагогическое обеспечение: Автореф. дис. докт. пед. наук. – Хабаровск, 2005. – 20 с.
6. Ноженкина О.С. Роль рефлексии в преодолении профессиональной деформации личности педагога. – Смоленск, 2012. – 222с.
7. Павлова Л.С. Авторитарность, демонстративность, доминантность и агрессия как проявления профессиональной деформации

личности учителя // Вестник ТвГУ. Серия «Педагогика и психология». 2011. Выпуск 1. С. 6-14

8. Широкоградюк Л.А. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція. – К.: Шк. Світ, 2009. – 128с. – (Бібліотека шкільного світу)

Базилевська О.В.

Формування екологічної культури засобом організації індивідуальної роботи учнів та залучення їх до виконання екологічних дослідницьких проектів

На сучасному етапі розвитку шкільної освіти спостерігається низький рівень екологічної культури молоді, що пояснюється рядом причин: панування безвідповідального ставлення до природи, бездуховність, незнання та руйнування народних традицій раціонального природокористування, відсутність чіткої системи законодавчих актів та порушення існуючих, недооцінка екологічних знань у системі освіти, низький рівень впровадження у практику досягнень біологічної науки, недостатня професійна компетентність педагогічних кадрів у галузі екологічної освіти, слабка матеріальне, технічне та методичне забезпечення навчально-виховного процесу, недостатній зв'язок теоретичних знань з практикою, реальним життям.

Постановка проблеми. Ми поділяємо точку зору І.Д. Зверєва [3] і вважаємо, що *екологічна культура* - це здатність людини відчувати існування оточуючого світу, пристосовувати його до себе та поєднувати власні потреби з можливостями оточуючого середовища, тобто дієва готовність до екологічної діяльності.

Основними показниками та критеріями екологічної культури учнів є:

- засвоєння провідних екологічних ідей, понять та наукових фактів;
- розуміння цінності природи як джерела матеріальних та духовних сил суспільства;
- оволодіння прикладними знаннями, практичними вміннями та навичками раціонального природокористування;
- вміння оцінювати стан оточуючого середовища, приймати правильні рішення по її покращенню, передбачати можливі наслідки своїх дій та не допущення негативних впливів на природу в усіх видах суспільно-трудової діяльності;
- свідоме дотримання норм поведінки у природі;
- наявність потреби у спілкуванні з природою, прагнення до пізнання оточуючого середовища в єдності з морально-етичними